Sylvester és Károli északkeleti „akcentusa”

Huszthy Bálint, PPKE BTK

Nyelvelmélet és dialektológia 4. Bp., 2017. okt. 17-18.

Bevezetés

- MTA NYTI: Magyar Generatív Történeti Szintaxis 2. (OTKA K 112057)
- Szövegek normalizálása és morfológiai elemzése
- Mellékszál: hangtani vizsgálódás

Bevezetés

- MTA NYTI: Magyar Generatív Történeti Szintaxis 2. (OTKA K 112057)
- Szövegek normalizálása és morfológiai elemzése.
- Mellékszál: hangtani vizsgálódás.
- **Sylvester János** (1541) és **Károli Gáspár** (1590) Újszövetség-fordításai.
- Sylvester nyelvezete elsőre „dialektálisabbnak” tűnik, mint Károlié, holott hasonló helyen (ÉK-Mo.) és időben (XVI. sz. dereka) működtek.
- **Cél**: nyelvezetük összehasonlítása hangtani alapon (*akcentus*).

Kis északkeleti hangtan

- Kétféle *é* fonéma, ma kettőshangzók: záródó és nyitódó diftongusok, (utóbbi az í-zésből alakulhatott ki), pl.: *széjl* ’légmozgás’, *szijél* ’perem’.
- Mgh.-nyúlás zengőhangok előtt, pl.: *kólbász, kőrte, ālma* stb.
- A nem levezetett magas állású mgh-k rövidek, pl.: *buza, bünös, kinoz* stb.

Kis északkeleti hangtan

- Kétféle *é* fonéma, ma kettőshangzók: záródó és nyitódó diftongusok, (utóbbi az í-zésből alakulhatott ki), pl.: *széjl* ’légmozgás’, *szijél* ’perem’.
- Mgh.-nyúlás zengőhangok előtt, pl.: *kólbász, kőrte, ālma* stb.
- A nem levezetett magas állású mgh-k rövidek, pl.: *buza, bünös, kinoz* stb.
- Igékben az *e* nyúlik, pl.: *vészen, lészen, mégyen, észik* stb.
- Szórványos intervokális msh.-nyúlás, pl.: *közzé, tőlle, okossan* stb.
- Vö.: Csűry (1939, 1940); Imre (1971); Sebestyén (1991); Kiss (2001).

Sylvester János „akcentusa”: az í-zés

- A hosszú mgh-kat nem jelöli, ezért a mgh-hosszra az í-zésből és az időmértékes versből következtethetünk.
- **Erős í-zés**: mindhárom hosszú középállású mgh. megemelkedik, *é>í, ó>ú, ő>ű,* pl.: *níp, azírt; az szegeletbeli fű kű lűn; rúla stb.*
- Az é-nél következetes (kétféle é: ę/ê-vel és i-vel jelölt), az ó-nál és az ű-nél csupán tendenciális: valószínűleg ez ekkor már nem produktív fonológiai folyamat, amely analogikusan terjedt, és kebelezte be az é-t, az *ú* és az *ű* pedig a ragokban maradt meg (pl.: *túl/tűl, búl/bűl* stb.).

Sylvester János „akcentusa”: az í-zés

Következtetések más nyelvjárási jelenségekre az í-zés alapján:

- **e-nyúlás az igékben**: e>é>í (tápsorrend), pl.: *lészen* ’lesz’, *tészen* ’tesz’, *vészen* ’vesz’, stb.

Dilemmák:

- *észik* ’eszik/iszik’, *vészen* ’vesz/visz’, *felvívík* ’felvevék/felvivék’, „Mire szegik meg az tanítványid az ű eleieknek szerzísit?” (szegik vagy szegék?),

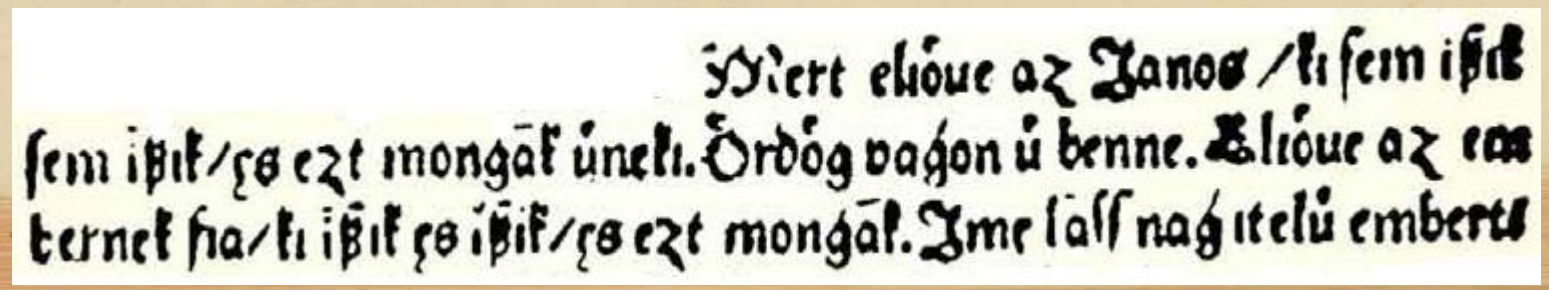
Mert elióue az Janos / ki fem iſſik
fem iſſik / ſs ezt mongāk úneki. Ördög vagon ű benne. Elióue az em
bernek fia / ki iſſik ſs iſſik / ſs ezt mongāk. Ime lāſſ nag itelű emberes

Sylvester János „akcentusa”: rövid mgh-k

- A levezetetlen **magas mgh-k rövidek** lehetnek (tehát ami nem az í-zés eredményeként jön létre):

Pl.: *„itt ez irásban”* (ezt a hexameterből tudjuk, a többi következtetés, pl.: *itíltetnek* ’ítéltetnek’ stb.)

Sylvester János „akcentusa”: rövid mgh-k

- A levezetetlen **magas mgh-k rövidek** lehetnek (tehát ami nem az í-zés eredményeként jön létre):

Pl.: *„itt ez irásban”* (ezt a hexameterből tudjuk, a többi következtetés, pl.: *itíltetnek* ’ítéltetnek’ stb.)

- *Tehen*-típusú **é-rövidülés** (az í-zés hiánya miatt tudjuk):

Pl.: *egen, szekerhez, megehezett, megelegíttetnek* stb.

- **Rövid i/ü** konvergencia: *müvelünk, küssebb, tütököt, dücsősígben, az üdőtűl fogva, siketeknek filiknek hallása, lesilleccz* ’lesüllyedsz’ stb.

Sylvester János „akcentusa”: egyéb jelenségek

- **Mgh.-nyúlás zengőhangok előtt** (az időmértékes versből lehet erre következtetni): „az ki zsidóúl és görögűl és vígre diákúl”.

Jelöletlen, feltételezett nyúlás: *vólna, fiat szűl, főldre leesvín, húllat* stb.

- **Szórványos ö-zés**: *tizenkettödik, tütököt, gyömölcsököt, keszkenőköt, bűnököt, ördögököt, görögököt* (kerekségi harmónia?), *bűölködik* ’bővelkedik’, *sok nap tölt be; tött, vött, lött* stb.

Ez lehet ö/e labiális/illabiális konvergenciája is, hasonlóan az i/ü-höz, mert vannak ellenpéldák: *fertelmes, megé, setét, eszten, temjén* stb.

Sylvester János „akcentusa”: egyéb jelenségek

- **Hangsúlytalan mgh-k centralizálódása**:

a>o: *fiakot, uradot, magatokot, orcádot, ruhádot, bátron, okosok* stb.

u>o: *ű hálójokot* ’ő hálójukat’, *jóvoltok, dolgok* ’dolguk’, *orczájokot* ’orcájukat’, *alonnának* ’aludnának’, stb.

ü>e: *kezekbe* ’kezükbe’, *az ű szemeket*, *nevek* ’nevük’, *adjatok őnekiek enniek, mírgekben* ’mérgükben’, *vala űnekiek vetekedések* stb.

Sylvester János „akcentusa”: egyéb jelenségek

- **Intervokális msh.-nyúlások**:

- Hosszú *ly*: *ollyan, mellyik, „melly örök életet ád”,* stb.

- Gyakori *s, z, l*-nyúlás: *közzölle* ’közüle’, *hamiss, szoross, sebessen, tökélletes, prédikállani, beszélli, erőssen, űtőlle* stb.

- Ritka interkoválís zárhang-geminációó, pl.: *íppítti* ’építi’.

Károli Gáspár „akcentusa”

24 d Igyekezzetec bę menni az ſzoros kapún, mert ſokan (mondom néktec:) igyekeznec bę menni, és nem mehetnec.

- Feltűnő az **í-zés hiánya**.
- A többi Sylvesternél tapasztalt jelenség azonban mind kimutatható.
- Szövegeik kölcsönösen segítik egymás akcentusának feltérképezését (pl.: Károli helyesírásából Sylvesterre is következtethetünk, Sylvester í-zéséből Károli más jegyeire).
- Gyors összevetés:

Sylvester	Károli
Én vagyok-**í**?	Én vagyok-**é**?
íszik	**é**szik
szolgatársodon	sz**ó**lgatársodon
h**ü**t**ö**d	h**ü**t**ö**d
sebe**ss**en	sebe**ss**en
ő**k**ö**zz**ö**ll**e	k**ö**z**zö**l**l**e

Károli Gáspár „akcentusa”: hosszú mgh.-k

- **e-nyúlás**: *lészen, észik és iszik, nagy örömmel vészik, beménének, az betegeket az útcákra tészik vala, elménének azért az ő tanítványi* stb.
- **Mgh.-nyúlás zengőhangok előtt**: nagyon produktív folyamat, szóhatáron is végbemegy, a hangminőséget is érintheti (e>é, a>á), „extranehéz” szótagokat eredményez.

22 Es mikor el mentenec vólna
az ſiólgác ném találác őket az
tőmlőtzbe, és viſſza teruén meg
ieléntéc.

Károli Gáspár „akcentusa”: hosszú mgh.-k

- **e-nyúlás**: *lészen, észik és iszik, nagy örömmel vészik, beménének, az betegeket az útcákra tészik vala, elménének azért az ő tanítványi* stb.
- **Mgh.-nyúlás zengőhangok előtt**: nagyon produktív folyamat, szóhatáron is végbemegy, a hangminőséget is érintheti (e>é, a>á), „extranehéz” szótagokat eredményez, pl.:

- /l/ előtt a leggyakoribb: *vólna, dólga, szólga, hátúlsó, némúlj meg, gyümőlcsözik, felhuzálkodik, távól, mególthatatlan, kóldúlván* stb.
- *mikór, leányóm, adhatóm, látándjátok, kiméne az pitvárba, reggél tanácsot tartván, méhémben, mindnyáján, várándós, negyvén napig, „ha mondom, jószte, éljő”, barlángjok, szóránd, bátorsággál tanít* stb.

Károli Gáspár „akcentusa”: rövid mgh.-k

- *Tehen*-típusú **é-rövidülés**: *egen, egynehány, nehez dolog, nehezkes* stb.
- Rövid **i/ü konvergencia**: *figefát, tedd az hivelébe az te szablyádat, keresztfára figgesztvén, dihösködvén, hütetlenek, hütöd stb.*
- **Ö-zés** (vagy **e/ö konvergencia**?):

öttenek, elröjtett dolog, felkölték, lött, népéhöz, eszébe vötte, melléje vövé, énéröttem, hitöd, bővölködnek, kezde felötte igen röttegni, sok verebeknél böcsösbek vattok stb.

De: *először, felnevekedik, gyümölcset, bűvelködő, nevekedő, háta megül, erömest hallgatja vala, keserülem ez sokaságot, örömedre, idvez légy,* stb.

Károli Gáspár „akcentusa”: egyéb jelenségek

- **Hangsúlytalan mgh-k centralizálódása**:

a>o: *lábodat, uradot, alkolmatosság, hasonlatosok, ortzádot, szorgalmatosok, harmadikot, hanyott-homlok,* stb.

u>o: *atyjok, az ő határokból, ő lábokban, reájok, ő magokban, őhozzájok, haragodni, bézároltatott, a fiokra szállott* stb.

ü>e, ü>ö: *őbeléjek, az ő kezeket, az ő szívekbe, az ő bűnöknek, azoknak hitöket, kívöl-belöl, őbennek,* stb.

Károli Gáspár „akcentusa”: egyéb jelenségek

- **Intervokális msh.-nyúlások**:

- Hosszú *ly*: *ollyan, mellyik, a mellyek, némellyeket* stb.

- Gyakori *s, z, l*-nyúlás: *megbeszéllék, közzölle, őtőlle, becsülli vala őtet, üressen, megékessítetett, erőssítvén, az városnak szorossira* stb.

- Ritka interkoválís zárhang-geminácio, pl.: *éppiti, elbocsáttalak, meleggíti vala magát az tűznél,* stb.

Sylvester kontra Károli

- A felsorolt magánhangzós és mássalhangzós jelenségek alapján mindketten északkeleti dialektust beszélhettek.
- Kérdés azonban, hogy Károli miért nem í-zik Sylvesterrel ellentétben?
- Elképzelhető, hogy nem í-ző vidékről származott, ám az is, hogy szándékosan kerülte az í-zést írásban, míg az akcentusának egyébként részét képezhette a jelenség.

Károli Gáspár „akcentusa”: az í-zés hiánya

- Az Újszövetség szövegében egyszer sem szerepel *é* helyett *í*.
- Azonban *ó* helyett *ú,* és *ő* helyett *ű* többször feltűnik: *bűvelködő, „Ű* pedig keményen parancsolá nékiek”, *teremtésetűl fogva, az mezőrűl jő vala, nehezen mégyen el tűlle, hirdetnűk* ’hirdetnénk’, *arrúl* stb.
- Részben í-ző nyelvjárás?

Károli Gáspár „akcentusa”: az í-zés hiánya

- Az Újszövetség szövegében egyszer sem szerepel *é* helyett *í*.
- Azonban *ó* helyett *ú,* és *ő* helyett *ű* többször feltűnik: *bűvelködő, „Ű* pedig keményen parancsolá nékiek”, *teremtésetűl fogva, az mezőrűl jő vala, nehezen mégyen el tűlle, hirdetnűk* ’hirdetnénk’, *arrúl* stb.
- Az í-zés hiperkorrekt kerülése vagy /k/ utáni környezeti szabály?

kévánsággal kévántam, késértetbe, kéncset, kéválképpen, ne kénozz engemet, kénálá őket pénzzel stb.; de: *hértelen, elámétotta stb.*

- Az *ú* és az *ű* esetében: *tőrhetőbb, nevő, szívő, hitő, kólcsát, tanóim, hától* stb.

Megoldási javaslat: az í-zés stigmatizált

- Az í-zés feltehetőleg stigmatizált folyamattá vált a XVI. században az északkeleti nyelvjárásban.
- A bizonyíték: **Komjáthy Benedek** *Szent Pál levelei* (1533).
- Komjáthynak nem ismertek a pontos születési adatai, de fordításában használt „akcentuselemei” egyértelműen az északkeleti nyelvjárási régióhoz kötik.
- Minden magánhangzós és mássalhangzós folyamatot használ, ami Sylvesternél és Károlinál is felbukkan.

Komjáthy Benedek „közvetítő akcentusa”

- Erős í-zés: *íl* ’él’, *ajándík*, *elsű ríszít* stb.
- e-nyúlás (e>é>í): *lígyen* ’légyen’, *vígyen* ’vegyen’ stb.
- e/ö konvergencia: *tervíny/törvíny, nevekedvén, tött, lött, ösmer* stb.
- i/ü konvergencia: *idvessíg, gyimölcsöt, ügyekezem, eszve* ’össze’ stb.
- Hangsúlytalan mgh. centralizáció (a>o, u>o): *ajándíktokot, holdokot, azokot, prédikációjokval, tanol, elindol* stb.
- Intervokális msh.-nyúlás: *kötelessek, szerelmetessen, Krisztussunk* stb.

Komjáthy Benedek í-zése

- Ugyanakkor az í-zést csupán a fordításokhoz fűzött kommentárokban használja, magában a fordításban egyáltalán nem.
- Pl.: Kedvenc kötőszava az „annak okáéért”, melyet a kommentárban következetesen „okayrth”-nak, a fordításban „okaerth”-nek ír.

Komjáthy Benedek í-zése

- Ugyanakkor az í-zést csupán a fordításokhoz fűzött kommentárokban használja, magában a fordításban egyáltalán nem.
- Pl.: Kedvenc kötőszava az „annak okáéért”, melyet a kommentárban következetesen „okayrth”-nak, a fordításban „okaerth”-nek ír.

A kommentár:
„Kiválkíppen megírván, az házas asszonyállat minemű lígyen az ű fírjíhez, és az házas fírfiú minemű lígyen az ű felesígíhez…”

A fordítás:
„Ti, házas asszonyállatok, engedjetek […] az ti tulajdon férjeiteknek, miképpen illik. Ti, házas férfiak, szeressétek az ti tulajdon feleségeteket, és kesergetők (megsanyargatók) ne legyetek hozzájok.”

Konklúziók: az í-zés korabeli megítélése

- Az í-zés az északkeleti nyelvjárások egyik legfeltűnőbb jegye, a legalkalmasabb arra, hogy a beszélőket „megbélyegezzék” általa.
- Komjáthy valószínűleg nem tartotta méltónak ezt a feltehetően stigmatizált tulajdonságot a hivatalos szövegben való megjelenésre, így fordításából teljes egészében kiirtotta azt (az ű-zést és ú-zást azonban a ragokban megtartotta).
- A kommentárokat teljesen „anyaakcentusában” írja, így azokban í-zik.
- A fordítást valóban fennkölt szövegnek szánhatta, mert egyes szavaihoz értelmezést fűz, tehát nem a helyi beszélt nyelvet használja; pl.: *apostola (követe), egekben (mennyországba), igaz (bizon), lélekben (szent ihlésbe), cselekedetben (dologban)* stb.

Konklúziók: Vajon í-zett-e Károli?

- Elképzelhető, hogy Károli sem teljes egészében a saját „anyaakcentusán” alkotta meg bibliafordítását, mert fennkölt szövegnek szánta azt.
- Lehetséges, hogy szándékosan kerülte a stigmatizált í-zést a szövegben, míg élő beszédben egyébként használhatta.
- Ezt támasztják alá lehetséges hiperkorrekciói is.
- A megtartott ú-zás és ű-zés ellenben azt mutatja, hogy az í-zést különálló folyamatnak vélték a korban, és csak az volt stigmatizált.

Konklúziók: az ÉK-i nyelvjárás egyéb jellemzői

- Sylvester, Károli és Komjáthy „akcentusának” közös elemei, melyeket a szakirodalom nem említ az északkeleti nyelvjárás tulajdonságai között: (Kihalt diakrón jellegzetességek?)
- Hangsúlytalan mgh.-centralizálódás: a>o, u>o, ü>e, ö.
- Labiális/illabiális mgh.-k konvergenciája: i/ü, e/ö.
- Hiátustöltési stratégia: j-betoldás, pl.: *rejá*, *mást vejend, menyből valajé? ’*vala-e’, *tijis ’*ti is’, *töredelmes szivőjeket*, *ejendik kenyeret* stb.

Köszönöm a figyelmet!

Hivatkozások:

- Csűry Bálint (1937). *Mássalhangzónyúlás, ikerítődés a szamosháti nyelvjárásban*. Bp., Magy. Nyelvtud. Társ.
- Csűry Bálint (1939). *A szamosháti nyelvjárás felső nyelvállású magánhangzóinak története*. Bp., Magy. Nyelvtud. Társ.
- Imre Samu (1971). *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Bp., Akadémiai.
- Kiss Jenő (2001). *Magyar dialektológia*. Bp., Osiris.
- Sebestyén Árpád (1991). Gondolatok a szamosháti nyelvjárás változásairól. Magyar Nyelvőr 1991: 223–236.